

İKİ ÖÖН ЧЛЕННІГ ЧООХТАҒЛАР

Подлежащай паза аның пілдірілчеткен ондайлары

Чоохтағның грамматика (предикативнай) өөнін пүдірчеткен членнер **өөн членнер** тіп адалчалар. Ікі өөн членніг чоохтағларда ол **подлежащай** паза **сказуемай** полча, пір өөн членніг чоохтағларда — пір ле өөн члені. Чоохтағның өөн членнері согласование палғалыснаң палғалысчалар (сказуемай подлежащай кирексіпчеткен сырай паза сан формаларында турча). Өөн членнер пастыра чоохтағның өөн категориялары — модальность, тус, сырай — пілдірілчелер: *Тигілгеннер Хуу хырның тігі саринзар кістезіп учухчалар* (Н.Доможаков) — өөн членнер сын действиені (иділістің изьявительнай наклонениезі пастыра), полчатхан тусты, 3-ці сырайны таныхтапчалар.

Подлежащай

Подлежащай — чоохтағның өөн члені. Ол чоохтағда нимеденер чоохталчатханын таныхтапча паза *кем?*, *ниме?* сурығларға нандырча. Ікі өөн членніг чоохтағларда подлежащай сказуемайнаң сырайча паза санча палғалысча: *Чар ханат сабыстарынаң амыр кишиңи пулғапча*. (Г. Кичеев)

Подлежащайның пілдірілчеткен ондайлары		Көзідімнер
1. Адалғы падежте турчатхан адалыстарнаң		1. <i>Тугір нөзік турыбысты. - Göküzüü yükseldi. Чирсуғларына кичее чөскін тааннар айланды. - Memlekenlerine dün gezgin küçük kargalar döndü</i> (В. Майнашев)
2. Местоимениенің пасха-пасха көрімнер інең	сырай	<i>Пастагы стигымны тудына, жүретчимзер мин пастырдым</i> (А.Майтакова); İlk şiirimi tutarak öğretmenime <u>ben</u> geldim. <i>Харах частарынаң олар назылған полчаңнар. - Göz yaşlarıyla onlar yazılmışlardı</i> (Я.Тиспирекков). Сырай местоимениелері пиреде пос, прай

		<p>местоимениелернең хада килектелчелер, андада олар, чарылбин, хада подлежащай полчалар: <u>Ол позы</u> тогысты идерге кўстенмеен – <u>O kendisi işi</u> yartaya çalışmadı (И.Топоев); <u>Олар прайзы</u> неер айланарлар. - <u>Onlar hepsi buraya geri dönerler</u> (С.Карачаков). Олаңай чоохта «ікі» подлежащайлығ чоохтағлар орта полчалар: мында адалыстарнаң пілдірілген подлежащай местоимениенең хатабох таныхталча: <u>Хопчылар</u> — <u>олар</u> хақан даа табылчалар. - <u>Şikayetçiler onlar her zaman bulunurlar</u>. <u>Бырчы</u> — <u>ол</u> ыырчы ла хақан даа полчаң. - <u>Düşman o düşman her zaman oluyordu</u>. Мындағ чоохтағлар өөнінде олаңай чоох стилинің пос ондайы полча;</p>
	іле нимес	<p><u>Ол туста кем-де</u> көзенек тохладыбысхан. - <u>O zaman birisi pencereyi çaldı</u>. (И.Топоев); <u>Ниме ле</u> полған анда... (К.Нербышев);</p>
	сурьғлығ	<p><u>Кем</u> килді? - <u>Kim geldi?</u> <u>Хайзыларыбыс</u> парча? - <u>Hangilerimiz gidiyor</u> (В.Шулбаева);</p>
	чарыдығлығ	<p><u>Полғаны ла</u> тогысты идерге харасхан – <u>Her işi yartaya çalıştı</u> (Т.Балтыжаков); <u>Прайзы</u> ибзер парар. - <u>Hepsi eve gidecek</u>; <u>Парчаны</u> ніске полызарға кўстенген – <u>Herkes bize yardım etmeye çalıştı</u>; <u>Прайлары</u> мылтыхтарын суура тартхлааннар – <u>Hepsi silahlarını çekti</u> (И.Костяков);</p>
	айланыс	<p>Андар <u>позым</u> килербін. - <u>Oraya kendim geleceğim</u> <u>Постары</u> прай маңнантырлар. - <u>Kendileri her şeyi yartayı başardılar</u> (И.Костяков);</p>
	көзидіг	<p><u>Пулар</u> хайди полчалар? - <u>Bunlar ne yapıyorlar?</u> <u>Тігілер</u> оттаң айланчалар (И.Топоев);</p>
	чаратпинчатхан	<p><u>Пірдеезі</u> сагыста тутпаан андағ нимені (С.Карачаков); <u>Пірдеезі</u> ибзер маңзырабаан пу турадаң (И.Топоев);</p>
3. Предмет тузалығ пілдірістернең		<p><u>Пілістіглер</u> үгрет саларлар. (В. Шулбаева) <u>Кічіглері</u> удур килчеткеннер. (Н. Тиников)</p>
4. Предмет тузалығ причастииелернең		<p><u>Нанчатханнары</u> холларын пулахтатханнар. (Н.Тиников); <u>Сыңмааннары</u> тасхар, азых көзенек хыринда тура, радио исклепчелер (И.Костяков)</p>

5. Числительнайларнаң	<i>Чибіргі нис ниске пөлілче. Ікінчізі киліп одыр.</i>
6. Предикативтернең	<i>Пары чахсы полчаң, чогы аннаңох чахсы (В.Кобяков)</i>
7. Иділістің іле нимес формазынаң	<i>Чонга чуртирға оой ла нимес полған (разг.); Амды үгренирге сидік полған (С.Карачаков)</i>
8. Междометиелернең, чир-айаанның аймах-пасха табыстарына көөгіп пүткен сөстернең паза ползығылығ чоох чардыхтарынаң (сынап олар кирек чирде предмет тузалығ пол парзалар)	<i>Аразында «йо-о-о» истіл парчатхан (Н.Доможаков); Пірде «тпруу-тырр...» истілче (Н.Доможаков); Ўчүн — ол өөн послелог; Паза — піріктіріс союзы.</i>
9. Хадыл сөстернең, пик палғалыстығ сөс пірігістерінең, фразеологизмнернең	<i>Тигір хуры чарыпча, читі өңнең өңненче. (Я.Тисперекоев); Одырча орында кирі ічем, сагысха киріп ирткен чылларны (А.Майтакова); Улуғ маң чохта иртіпчелер студенттернің үгрөдіг чыллары; Аппазас киптіг нымырт агазы пазох ирге парарға тимненче (В.Майнашев); Пу тағлар аразынча чалгыс азах чол парча. (В. Шулбаева); Хоортай агалар ам даа чон аразында чуртидырлар (разг.).</i>

Идер тоғыстар

1. Чоохтағларны хығырыңар. Подлежащайларны таап, олар хайдағ чоох чардығынаң пілдірілчеткенін чоохтап пириңер.

1. Хайчының чүрегі көглекче. 2. Хара хустар тигірзер пытырасча. 3. Позы прай ние итче. 4. Прайзы тоғысха сыххан. 5. «Абалығ хол» ойынны улуғлар даа, кічіглер дее хынып көрчелер. 6. Читөлең чалғысты сағыбинча. 7. Ўгречеткеннер чуртаста өң-пасха пілістер аларға харасчалар. 8. Пірге

тоғынарға оой, ниик. 9. Класста көбізі чахсы үгречеткен олғаннар. 10. Чылығ чирде хурудынарға даа чарир. 11. Кем-де ізікті пазох тохлатхан. 12. Ырахтын «ай-уй» истілген.

2. Чоохтағларның өөн не членнерін сығара пазып алыңар, подлежащай ноо чоох чардығынаң пілдірілгенін чарыдыңар.

1. Ойнапчатханнар айас күннi тазылада хатхырыза парғаннар. 2. Чалаңнар чонны суға кире сүр салғаннар. 3. Семён Прокопьевич Кадышев, чон алнында хайлап, сибер чооғын чоохтап пирчең. 4. Он ікее артханы чох үлелче. 5. Прайзы, суғдаң сыххлап, сілігін сыхханнар. 6. Үгречерге тузальғ.

3. Тексттi хығырыңар. Подлежащайларны таап, хайдағ чоох чардыхтарынаң пілдірілгенін чоохтаңар. Өөн членнернiң аразында ноға подлежащайға өөн хайығ салылча?

Ойын соонда Каврис чон аразында пол парған. Аны аалдағылар, таныстары прай саринаң ибiр салғаннар. Ағаа хол тутпас ла кiзi чоғыл. Пронканаң Макар, чон аразынча хыстынып ала, Кавристi алғыстап, постарынзар ааллап хығырғаннар. Че ол, орай хараа пол парғаннаңар, хастынзарох парарға чаратхан. Клубтаң сыхханнар. Ай күнөрткi чiли чарытча. Ибiре сымзырых. Часхы танычах сырайға чылығ үбүрче. Хайда-да адай үр салча. Кавриске ноға-да хақан-да ибiнде чалғыс нанчызы полған Халтарахтың үнiне төйи истiл парған. — Ойыныңар хынығ полтыр, — тапсап салған апсах, тайағын топлада пасчадып. — Нинче дее тыңнапчат, ирiк пессiң. Андағ чахсы тоғыстарыңны көрiп алғанда, өлзем дее, хомзынмаспын. (Н. Тиников)

Литература

1. Чебодаева Л.И. Хакас тiлi. Синтаксис паза танығлар турғызары.

033000.00 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгречеткен студенттерге үгредіг пособие/ Авт. Л.И.Чебодаева. - Аҕбан: Н.Ф.Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы,2005. - 172 с.

2. Чебодаева Л.И. Синтаксис простого предложения. Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности 021700.02 — Филология (хакасский язык и литература) — Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. - 138 с.